

RARAMA NUI-NUI O TE MATAHITI

Resumen Ejecutivo Informe Anual 2011
Lengua Originaria Rapa Nui

Rarama nui-nui o te matahiti

Te matahiti 2011 noho ro á i rote mana'u o te Tire ta'ato'a, pahe matahiti há mata iho te

Nono'i-enga, o te hakatitika-hanga o te tikanga tangata ora, i te nga me'e nohonga tangata, i te hakatere-enga pahe nu'una'a mata mahingo. Me'a ta'ato'a nei he haka pu'ai i te mana'u tangata i runga i to'ona nohonga i roto i te nu'una'a tangata rahi, ana ai titika á i to'ona hakaterehanga tika ora pahe tangata mau.

I opani te matahiti i vera ai te hare tape'a o San Miguel, i ira i ma-mate ai 81 tangata puru,

Mo haka takera ki te nu'u ta'ato'a o Tire, i te nohonga rake-rake-hanga o te tangata puru

I rote hare tape'a o ira. Te tahi me'e atu pua'i o te matahiti, ko te rave'a intio Mapuche mo ta'e kai ki te more te nga'o, mo haka titika te raua horo ture ki te lei, mo ta'e haha'o raua i rote lei taparahi-tangata, lei haka 'utu'a i a raua mo haka puru i rote hare tape'a; Te hakakore puru o te 12 tangata tanga ápi i te "rave'a Paúra" i noho ai 6 ava'e puru i rote hare tape'a nui-nui, pahe tangata taparahi i tuhi hape ai, pahe nu'una'a haka nga'aha paúra máu; Te hakatika'inga o te 9.795 ngaika o te hakapuru o te totová-hanga politika, koia ko te 30 tangata totová i hakakore ai i rote hare tape'a; ko te haka 'ara-inga o te horo ture ápi o te nga tanga hare hápi mo to raua tikanga i rote ara ta'e titika o te ngangata Tire i haka takera ai ki te mata ta'ato'a o te politika hape, mo kimi ana te rave'a ápi pé múa ka oho ena.

He me'a nei, koia ko te tahi atu me'e o te INDH he rarama atu ena o runga o te rarama nui-nui o te matahiti o te Tikanga Ora Tangata O Tire 2011, haka takera atu i te rahi o te me'e hape-hape ka'i haka titika o te hakatere'enga henua o Tire, ana oho ki te rave'a ápi tano pé múa ka oho ena. Te tatake-hanga o te ara ápi mo ravá'a o te democracia tano mo te tangata, i roto te me'e ra'e mo u'i he tikanga ora tangata mo te ta'ato'a, he hakatano-hanga o te tuhá'inga o te ono henua, koia ko te hakatano'inga o te puá'i tangata ana kimi te ara tika. Te hangu o te Tikanga Ora Tangata he me'e ra'e mo haka topa ai tatou, mai ira á ana hámata, mo haka tika te politika ápi, te tahi atu me'e mo oho a múa, ana várá'a te ara tika mo te ngangata ta'ato'a, mo ta'e hape ai ino-ino mo te hohonu tangata. Mo te Tikanga Ora Tangata he hakatano te ara titika mo te ta'ato'a pé tu'u huru tahi á te ta'ato'a politika ana oho ana kimi te nohonga tika tangata.

No atu te anga ta'e tano o te fisco –he noho mai ena- rave'a tatake o te hakatere'enga tuá'i, he tano ro mo anga pé múa ananake ko te ngangata henua, he rave'a tano mo te tikanga o te nga paenga ta'ato'a. Mo u'i a rote tikanga ora tangata

he me'a rá'e mo anga e te fisco mo haka tano te nga me'a pahe: he va'ai-enga tano mo te tangata, he tuhá'a-inga tano o te ono henua, ku ka'i haka titika á, he matua o te veve tangata, he te taparahi tangata, he ture e te Tangata to'ona tikanga ata ki te hora nei.

He me'a he haka tano te democracia, he anga nui-nui o te Fisco mo ta'ana tangata, ana oho mo móa te tangata, mo hapa'o te tangata, mo kía hío te tikanga ora tangata, ina ka'i haka tano e tahi no huru. Te tika nui, ko te me'e tikanga o te mahingo tangata. Pé ira á te politika haka tere ki te tangata, te hakatere ono henua takora, koia ko te hakatere maramarama o te henua, he me'a ta'ato'a nei he anga'inga ano'i nei hai te me'a lei, hai hakatere'inga tano, hai moni tako'a mo te anga'inga nei, péira á he ku kí era e te nga Honu'i Pápa'á, hai roa mo haka tano, he tikanga tano tako'a. Te hakatere'enga nui-nui o te lei he tika tini nei mo te hakaterenga tano o te ora tika tangata, he me' puá'i takora o te nga hare nui ho mo hakatere te mana'u tika o te politika ana oho a múa, o ino ro ki te tangata ana va'ai te anga'enga tano.

Me'a tano tako'a te me'e anga'inga o te nga hare nui-nui ta'ato'a o te nohonga tangata he haka oho a roto o te nga rave'a mana'u ta'ato'a o te tahi nu'u era, to te mana'u, to te mana'u tahi mo kimi te tikanga tano hakatere henua. Te mana'u o te nga hare ta'ato'a he tano ro mo haka tano e tahi no huru o te politika e tahi mo te terenga, ana ai a raua te maramarama haka'ara o to raua matahiti rahi o te anga'inga, mo haka paári te rave'a tere hai hakatere ta'e toke. Te Hare Nui (INDH) a roto i te kimi'inga tano ananake ko te tahi nu'una'a tangata rahi o te nga henua rahi o Tire, he me''a púai tini o te terenga hohonu democrática.

Te Rarama nui-nui o te matahiti nei 2011, he ai era e rima pú mana'u: i) he raveara púai ki te mata o te tangata o te matahiti 2011, ii) tikanga haka tika o te lei mo te ta'ato'a, iii) he vahi'enga tano o te ono henua, mo te mahingo e mo te marama henua, iv) ko te tika-hanga tano mo te ta'ato'a, e v) ko te taparahi tangata totová mai te matahiti 1973 ki te matahiti 1990, i te nga táu ku anga-hanga rake-rake i runga i te tangata . Oira te INDH, haka maá ki te Fisco mo ange pehe te tika-hanga o te tikanga ora Tangata mo te Tire.

HE RAVEARA PÚAI KI TE MATA O TE NGANGATA I ROTE MATAHITI NEI

Tikanga ora tangata o te nu'u puru i rote hare tape'a

Te Hare Nui Haka Puru Tangata o San Miguel, he ai i roto i to'u hora vera, he onga i te 197% o te ngangata tano mo noho i roto. Ko te me'a nei he horo ture ki te Honu'i ta'ato'a o te Koro Nui-Nui o Tire, ki te Hare Nui-Nui Anga Lei, ki te Hare Nui-Nui Horo Ture e ki te Honu'i Muto'i Tiaki Hare Puru, ki te nga nu'una'a hakatere Véa,

ki te ngangata ta'ato'a o te Henua o te hape-hanga o te hakapuru tangata rahi i rote hare tape'a pahe rave'a e tahi no mo haka kore e te hape'ino tangata.

Ki te angahuru ava'e o te 2011, te tangata onga i rote tape'a he 62,5%, he rahirá ta'e tano o te tangata rahi puru, he totová e tahi hoko'ou i runga i te ngangata, he kore te tikanga ora tangata o te nu'u puru, koia ko te ta'e titika-hanga te rave'a haka utú'a mo ririva haka'ou te ngangata i to raua via ora pahe tangata ta'e faino. He tikanga tako'a i te ta'e rahi te no-no'i'inga mo haka e'a te tangata mai rote hare tape'a hai haka'e'a auarí'o, he me'a nei rara mai, mai runga o te nga puka ha'áki o te hare hare nui-nui o te Honu'i diputados, i te rara hope'a o te no'i-no'i he 2.578, ku hátía ana 133 no i rote rahirá 53.383 tangata haka puru i rote nga hare tape'a ta'ato'a, te 18% he hakapuru tahanga no, mo tiaki te raua haka utú'a prautía.

Mai te u'ienga o te pa'e lei, te me'e hape hope'a o te nui-nui he hakapuru ki te tangata hokotahi no i rote piha poháhá e tahi, he me'a rahi nei he tu'u ki te 90.7% o te haka utú'a tangata ana ai anga rake-reke mai i rote hare máu aurí.

Ko te me'a nei he hakatakera te ino o te hakautú'a-hanga ki te tangata, he máu'a ra ki te roro ki te hakarí tangata.

He ai te me'a he tano ana mo anga apa-á'u te puru-engá ngangata o átí ro mai, pahé: He hiko te umu kuki morí o vera ro te ngangata, haka rahi iti te hora mo kai to raua kai. I te me'a he hátí'a kia raua mo anga, mo hapi i rote hare Tape'a. ina ka'i rává te ngangata anga pé íra, oíra he kú'i-kú'i te me'e nei, Mo te fisco he kimi te rave'a mo haka tano i te me'a hape nei ki te ara-tika mo te tangata o roto hare puru mo haka titika to raua via hape o múa,

Te rave'a ta'e tano o te CET, he me'e ta'e rahi, oira he mau rima ki te Fisco i ta'ana anga hape i runga i te ngangata.

Te Hare Nui o te INDH he hakahítí i te ta'ana rave'a anga ma apo ma apo era, mo haka tano te anga hape i rote nga hare Tape'a o Tire. Te me'e ta'ato'a nei ana anga ananake ko te tahi anga, te hakatano-engá o te haka puru tahanga ki te tangata, haka titika te papa-hanga o to raua nu'u honu'i, ko te anga takora te nga Hare Nui mo haka utú'a tangata i haho no, ta'e mo haka puru, he me'a nei he haka topa te mana'u ananake, ko te honu'i ko te ngangata mo rává e te tikanga e tahi no.

He Tikanga ora tangata o te Ngangata Henua o Tire.

Ki te anga'inga tano o ta'e tano o te Fisco haka úhú i te kimi-hanga e haka titika te rave'a e tahi mo haka kore te vaha o te tangata ono ki te veve, ki te honu'i ki te paerenga, mo tu'u pahe e tahi huru te tangata henua ta'ato'a. Ina ka'i haka tano te anga ki to raua mana'u, mo haka kore te vaha ena. I te ta'e ange-ange e te Fisco (Estado Tire) i te huru rahi o to'ona tangata o te nohonga Tire, ka'i má'a hía pehe te

hapa'o-hanga o to'ona tangata, he tatake-take te tangata, te mata mahingo ta'e mo otí, no ina ka'i ripou á te nohonga tangata.

Te nga 87 mahana o ta'e kai e te nu'u hokohá (4) mapúche i te ture'inga ki te horo ture hape mai kia a raua, he me'a púa'i ki te ta'e tano-hanga o te lei Tire mo te ngangata henua matamú'a. To te haka útú'a-hanga ki a raua mo haka puru pahe tangata taparahita'ata ina kai me'e peira, he ha'o-ha'o no i te kupu i te anga'inga o te ture horo, ko te me'a he hape nui-nui. Koía ko te poroté-hanga, ko te vó'u-karanga tangata rahi mo haka noho te totová-tahanga ki te nga poki vahine he nga poki tane mapuche, ko te átí nei te hakanoho á e te Hare Nui o te Lei Tire.

He tatake nui-nui tako'a o te matahiti nei, ko te hámani-inga ápi o te U'i'enga ki te ngangata henua o te lei (Tapa'o 169) haka makenu á e te CONADI, ko haka rura-rura á e te honu'i rapa nui, pé ira á e te Hare Honu'i Anga Lei o Tire, o te ta'e haka tano ki te Tikanga Ora Tangata papa'i e te Papa'á. i te me'e he kí era pehé ana haka tano-hanga o te hakatere nei. Ana u'i ki te anga tano o te Tikanga Nui, he máu rima i te hape-hape pahe me'a o te hakatere natura, ina ka'i máa o te nga honu'i te hakatere-hanga tano, pé ira á te nu'u hakatere ture henua i happe ai tako'a o te ta'e ui-ui ki te nga honu'i o te henua i te hora o te anga-hanga i te anga nui-nui o runga i te henua matamú'a. Mo anga pé ira he take'a te hape o te anga'inga o te ta'e ui he ra'e ki te nga kope henua, ko máu rima á i te ta'e móa i te hakatere-hanga tahíto o te henua, he vai te tahi atu me'e o to raua Ao maramarama.

Te matahiti nei ko rara riva-riva á tako'a i te anga poroté-ture o te Rapa Nui, mo haka hoki ki to raua rima te Pahera Honu'i koia ko te henua tupuna máu ki to raua hakaterenga.

He tikanga ora tangata O te hápi

Te tikanga ora o te tangata mo hápi, he me'a íte mai mú'a á mo te nga henua papa'á. pé ira á mo te nga nu'u Hiva. O te ai ko rá me'e he me'a tikanga ra'e ana tapa te tahi atu me'e tikanga tangata. I a Tire te haka'ara nei ko nui-nui á kora iti era. Hai ra me'e he hakatano roa tako'a i te vahi te ono ki te tangata ta'ato'a mo tika ró ai te tangata pé tu'u huru te tano'enga mahingo.

Te hápi ia Tire ko tu'u á ki te roa pua'i tano o te 95% o te ngangata ta'ato'a mai te hare hápi ra'e ki te rua roa, koia ko te iri e oho amú'a á i te hare hápi ngapoki riki-riki, peira á ki te hápi nui-nui. No atu ki te me'a ta'e áu o te hapí-hanga, pahe rongo ta'e tano, anga'inga ta'e titika, koía ko te hape'inga o te nu'u hatu hápi, peira á te nga poki hapi, te tahi atu me'e ina ka'i tano ki te tikanga máu, ka'i háhine ro á e noho mai ena..

Te tikanga nono'i mai o te nu'una'a hápí i rote rahi o te poroté, ko haka tikera á ki te mata ngangata i te hakaterehanga hape o te tikanga tangata, mo hapi pahe riva o te henua matua mo te tangata, ta'e pehe me'a hó'o mai e te tangata hi moni. Te pohéhanga ki te moni he me'a ino o te hakatere-hanga hápí mo te tangata, mo ata haka veve ki te matua, ana ai tarahu te matua te moni mai te banco mo te raua ngapoki mo haka hápí i te hapi vaenga ki te hápí nui-nui. Ko te me'e ena koia ko te ta'e hátía te kimihanga ananake i te tikanga riva he me'a kú'i-kú'i mo te tangata, ku tikera riva-riva e te nu'una'a ta'ato'a hai mata, oíra i va'ai ai te haka hangu ki a raua.

Te Puka Tapura Nui-Nui o Tire he há'aki á i runga, o runga o te tikanga hápí mo te ngangata pahe tikanga hápí'enga o te ngangata papa'á. Ki to raua te hakaterehanga o te hápí ana, to te kimihanga rave'a mo hápí, to te huru hanga o te me'e mo hápí ki a raua. He rongu mo hátura i te oho ki te hapi ra'e peíra á ki te hápí o vaenga ta'e a'úhá'u, mo te Fisco e a'úhá'u i te hápí o te mahingo ana kore to tato'u moni.

Hái me'e nei á te Háu Tire ko haka tano á ki te rahira tikanga ora tangata o te A'o, ki te mana'u-hanga tano, hai me'a va'ai tahanga te hápí ki te ta'atoa tangata hápí mai te ra'e ki te rua roa o te hápí. Te me'a nei ina ka'i haka titika i va'ai tahanga moni kore mo te hápí nui-nui, he me'e i va'ai he haka hangu no te ki te hakaterenga moni. O íra i ava'ai te hangu ki te tikanga tapura tika máu, ta'e pahe tikanga ora tangata, te me'e nei ina ka'i haka tano tahi te tapura i runga o te hápí ta'e a'úhá'u ana horo te tangata pahe tikanga ora ki te lei ana ta'e va'ai atu, peíra á ina kai tapura i runga i te puka tikanga tangata, i te me'a nei ina ka'i haka hangu mo hapa'o atu e te lei ki a Koe.

I rote hakatere-enga politika mo te mahingo, te ta'e va'ai te hápí mai te fisco ki te tangata tu'u pahe me'e ta'e hape, ana oho a rote roa o te vá'e-hanga o te ngangata i te hora hápí, peíra á a rote a'úhá'u-hanga, he há riro pahe me'e ta'e titika mo te haka tikanga tangata, he háhine ki te roa ta'e tano mo te nohonga tangata.tika.

Mai te huri'enga o te matahiti 1981, te ta'e a'úhá'u mo te ngangata hápí ko rehe ana, ko hámata te a'úhá'u moni mo hápí i te ta'ato'a hare hápí. Oira te nu'u he ai era huru ké, huru ké o te hápí ko te riva ko te rake-rake ki te rahi o to'u moni a'úhá'u e koe. Ko te nu'u ta'e rahi te nu'u mo vae riva-riva te hapi tano mo te raua nga poki. Ko te me'a nei te hape hope'a o te nui-nui o te tikanga ora tangata o te roa hápí, mai te me'e nei poreko te tohu atu hape o te hápí ta'e tano, te ta'e tano o te moni tuhá'a e te fisco mo te nga hare hápí, oíra he topa te nga poki íte, ko te nu'u moni, ko te nga poki ina ka'i má'a, nga poki veve.

Ki te o'o'enga ta'e rahi ki te hápí ririva, he rahi o te veve O Tire; ki te vaha nui haka'ou o te nu'u urumanu ta'e mahani i te hakaunga to raua ngapoki ki te hare hápí mo hápí. Ko haka úhú e te Estado te anga haka tano te hape-inga o te hakatere hápí e tahi no huru o te ririva tahi, ina ka'i ra'ava'a. Te anga'inga nei haka takera te kú'i-kú'i, mo tu'u ki te tikanga pá'ari mo te hápí o te nga tanga ta'to'a: ko te nga tanga angarahi mo má'a, peíra á te ngangata korohua ina ka'i má'a i te ta'io i te papá'i. Ko te ngangata haka puru i rote hare tape'a. ko te ngangata o te nga henua mata tupuna, te nga vi'e hana'u tama, te ngangata rá'e-rá'e peira te ngavi'e móe ki te ngavi'e, ko te nu'una'a o te nga henua ké. Te tahi atu hape o runga o te hápí ta'e ririva he nga nu'u nohonga i rote henua peho o kampó ko roa á ki te mata o te honu'i. Mo te ta'ato'a nei ananake-nake he anga ría-ría ro ána mo tomo te hápí ki te nga hare hápí nui-nui, ina ka'i ririva te hapi vaenga pá'i, o íra.

Mo u'i mai te tikanga ora tangata, te hápí ririva mo te ta'ato'a he: haka mahani te hakaterenga ananake tangata. Te nohonga ora ta'e veve, mo tu'u ki te roa o te mana'u pa'ari tangata. Te Hare Nui INDH ko angé-angé riva-riva á mo haka tano te tumu máu o te anga tika nei, he ina ka'i tano te me'a máu he hápí ki te ngangata o runga o te tikanga ora tangata. Ina ka'i tano takora tumu máu hápí ki te maori hápí o runga i to'u me'e ana hápí ki te nga poki o runga o hu me'e ena. Pé ira á o runga o te hápí ki te nga tanga o runga o te me'a piri te vi'e ki te tangata, ina ka'i hápí e te estado ki te tanga pahe me'a praútía ino kore.

Mo te hope'a, te nohonga o te tanga ngapoki i rote hare hápí, ina ka'i tano te móa-hanga ananake i te rava **tíangi ngapoki** (*bullying*) i rote hare hápí, vananga ápí mo nape i te me'e moto ngapoki ananake, he me'a rarama e te Honu'i o te hare Nui Anga Lei. Mo haka tano te ta'e tikanga nei, ina ka'i vara'a te tika tano o te u'i hape mai te tahi nu'u pahe me'a ino poreko toke-toke.

He tikanga o te hakaíte mana'u

Te hakaíte mana'u ananake i rote nohonga tangata, he tika tumu e tahi o te tikanga ora tangata i te nohonga democracia, pahe me'e vananga mo ta'e hakamóu, mo te piringa tangata hokorua o ananake, he me'a ko tapura á e te Puka Nui-Nui hakatere Henua, pé ira á i te tikanga Tapura Nui e te papa'a ananake, i runga á tako'a te Tapura o te Tire.

I rote rahi á te poroté hakaíte mana'u o te matahiti nei, mai te potu ki te potu o te Henua Tire. I rote anga-hanga nei he rahi ro á tako'a te mira-mira ino moto o te nu'una'a ta'e rahi o te ngangata ta'e hakarongo, ko toke ana, ko tingi-tingi ana te nga hare ké, hakaino te pere'oa ké, te nga hare toa ké, ko háti-háti ana te me'a ké o tato'u ara fisco. Ko te me'e ino nei i roto te nu'u mo haoa á, ko áti á, pahe muto'i, he nu'u tahanga o te ara he poroté ana, he me'a tangi mo te INDH.

I roto, te hakatano-hanga hape o te nga muto'i he ata ino ai ki tikanga ora tangata. Te tuhi'inga, he horo'enga, he hakau'tu'a'inga o te taparahi nei he rave'a ápi nei a rote terenga hakaíte mana'u ananake o te Hau Tire, he me'a ápi mo te ture ápi o te democracia nei, mai te anga'inga lei ápi mo te hakaterenga ápi ana haka tano o haka kore ro te tikanga ora tangata.

Te rahu'i o te anga piri'inga tangata ananake o te rongō Nui N° 1086 o te matahiti 1983 o te nga piri'inga ananake tangata, ta'e áu ki te INDH, pé ira á mo te nu'una'a rarahi o te tikanga ora tangata, o te haka kore te lei o te piri-hanga tangata. Te rahu'i tapura nei he onga te lei o te ngangata ana oho ana piri ananake, ka'i tano te anga nei he haka kore e tahi tikanga mo anga te rua tikanga, ka'i tano ki te hakatere maramarama o te tangata.

I te anga'inga horo ture ino, te me'a nui e tahi vara kí e te honu'i i te hora tutute ki te ngangata anga-anga ino i te hora hakaíte mana'u poroté he kiera, he haka kú'i-kú'i i te ara.

Ana kí era péira ta'e o he kí, ina ko hakakore to korua hakaíte mana'u i te ara, ta'e mo haka kore te tikanga. Ina ka'i tano riva-riva te nape'inga me'a hape, he me'e vara kí o te honu'i i te hora hakamaranga te piri'inga nui o te ara, he me'a nei hahiro ra pahe ta'e hanga mo hátía te nga pirínga rahi ena hakaíte man'u o raua. Ina ka'i áu te haka kí'enga o te Honu'i Motongi i papa'i-mana'u á o runga o te "haka kíahío te a'uarío o te nga ara o te henua mo te Nohonga háumarú o te mahingo".

I te roa a'uarío o te muto'i i te ara i te hora o te poroté-hakaíte mana'u, he ta'e tano ki te mana'u o te INDH, te rahi o te a'aru-hanga tangata mai rote ra me'e ena, pé ira á ki te ngavi'e , pé ira á te ngauka, to te rahi o te paura-áú hakaparingi-mata vai, e te tahi atu ino-kino, ko te tinga'i ki te mate o te kope ko Manuel Gutiérrez ka tahi ia Ika-kino o te ta'u-ta'u miro.

Te rara'enga o te a'aru'inga anga i roto i te nga poroté-hakaíte mana'u i te ara, he haka takera mai i te me'a pahe, rahira o te ture-horo ina ka'i tu'u ki horo'enga i te kore te mata takera ra ino, ina ka'i ai te ino-ino, ho ina ka'i haka faino ki te ngangata, ki te nga me'a o te ara fisco, he me'a rehe no. Oíra te anga'inga nei he tu'u pahe me'e rave'a e tahi mo haka kore te poroté'enga o te ngangata, ta'e o ki te a'aru'inga tangata máu rima i te anga-hanga ino-ino. Ko te me'a he kiera he rave'a ta'e tano he a'áru-tahanga te ngangata e ra'e ki te anga-anga ino, tahanga, mo haka kore – hape-hape– te poroté'enga o te ngangata.

I te anga a'aru'enga tangata, he me'e rahi te tanga, he nga nu'u hápi he horo á ki te nga ta'u-ta'u Miro o te haka patu-patu tahi i to raua kahu i te hora haka puru kia raua. Ko te me'a nei koia ko te rua, ko te toru me'e totová'enga, te hare nui INDH ko anga á te nu'una'a o te maori-íte-lei anga tahanga moni kore, mo hipa-hipa ki te nga hare o te ta'u-ta'u Miro, mo u'i mata á te a'aru'inga hape o ta'e hape. Ko te anga-hanga nei, mai Concepción, Antofagasta, Valparaíso ki Santiago. Ko to'u me'e

era á'aru'inga tangata mai te ara, te INDH ko tikera á hai mata te a'aru'inga o Pao'a ta'u-ta'u Miro ki te ngangata tahanga, ko te ino ko te ta'e ino mai te ara.

He tu'u ro, ko te rarama'inga nei he haka máa á te me'e e tahi, ko te rahira a'aru'inga tangata ena, ina ka'i há'aki á o te aha i to raua i haka puru ro ai, ina ka'i haka ta'io á i to raua tikanga tangata, ina ka'i hakaíte á takora péhea to raua hape ana horo, e í he. Ko te a'amu mai era te nga ika a'aru.

Mo hokorua, te u'i'enga hanga o te me'e ena, ko haka takera á, i te rahi o te a'aru'inga tangata, ina ka'i háaki he aha, e aha to te raua hape'inga, pé ira á ina ka'i ha'aki to te raua tikanga. Pé ira á takora, ko ha'aki rahi mai ai hai pra'u horo o runga o te pua-pua tahanga mai e te tau-tau Miro ki te ngangata a'aru mai te ara, koía ko te haka matakú ki tangata mai te hora a'aru era kio te roa mo tu'u ki te hare máu auri haka nono o te muto'i. Te nu'u o te INDH ku rarama riva-riva ai i te tari'enga ngangata ki te hare máu auri, te me'e nei eko hatía mo takera mata, he anga ria-ria mo ange, e aha te me'a ino e anga ena te muto'i i runga i te pere'oa tari. Te muto'i ina ka'i hanga mo haka papa'i te rahira o te nu'u a'aru; he papa'i iho ana i te hora tu'u ki te hare hakanoho tangata. Te nga Ta'u-ta'u Miro ina ka'i háti'a ki te nu'una'a INDH mo heke ki runga mo hokorua i te nga ika a'aru, mo íte pé he te Totová hanga ana ai péira. Ko te me'a nei ina ka'i tano ki te Rongo lei N° 20.405 (kupu 4) he kíera: he tano ro mo hakarongo ki te tangata a'aru tahanga, i te horo-hanga ture, mo íte tahi á te me'a ta'atoa'a i hape ana, mo hakatitika te lei.

I te a'aru'inga o te kope ko Recaredo Gálvez, ko Ia te kope honu'i papa'i o te nu'una'a tangata hápi o te Hare Nui Hápi o Concepción, he ino e tahi o te me'a hape. Te kope nei ku a'aru á e te Ta'u-ta'u Miro mai te ara, he tuhi'inga o runga o ra kope o te ho'a e tahi paura-ipu molotov ki te nga Ta'u-ta'u Miro. I Hakae'a e te kope mai te hare puru El Manzano ki te ono mahana o te puru'inga, o te Hare Nui rura-rura Ture o Concepción i hakae'a o te kore te *tikanga pra'u tano* mo haka puru ia Ia. Ko te kope ko Gálvez i horo te ture i runga o te haka'utu'a ia Ia i te hora a'aru ia Ia. Te hare Nui INDH ko ma'u te horo nui o te kope nei, mo haka rara koái te ika i taparahi i te tangata nei, ki te Hare Nui Haka tika lei o te Va'e-háu o Concepción i horo ai..

Te tahi hihi-hihi haka'ou takora, ko te me'a ta'e ma'u te ngangata ki te hopitara mo rara te tiangi-hanga ki te tangata, he me'e nei ina ka'i haka tapura riva.riva, he anga hai veve-veve ta'e titika mo hakatano i runga i te pra'u taote mo horo te ture, o te kore te ngangata mo hokorua te nga ika nei ta'ato'a mo haka titika te anga hapa'o te tikanga tangata..

Te me'e hope'a, he ta'e titika te vananga-nanga o te Ta'u-ta'u Miro ki te nu'un'a o te Hare Nui Horo o te Fisco, ko te me'a he rahi te hora o te haka puru ki te ngangata mo tiaki ana ki te Honu'i o te hare Nui Horo, ma Ana á he haka'e'a o ta'e haka'e'a te tangata mai te hare máu auri. Anga rahi mo tiaki ana ki a Ia, i te ta'e ravá te Muto'i, koia ko te ta'e íte ko Ai te Kope Nui-Nui mo te anga en ara mahana.

Ki te anga-hanga o te me'a paúra paringi matabais, ko háaki o runga ite puka hakatikanga o te ta'u-ta'u Miro mo haka nga'aha, mo te tangata íte riva-riva ana te haka makenu (he kope íte te haka nga'aha), he ai te haka makenu haka nga'aha hape, haka áti-ino i te anga-hanga. I te rima ava'e o te matahiti nei, te uka hápi o te Hare Nui Hápi O Concepción, ki a Paulina Rubilar Méndez, ko hetu á e tahi paúra-paringi matavai kite aringa i runga o te mata e tahi. Te paúra nei ko haka keva e tahi mata o te uka nei, he paúra nei ko haka vero á e te muto'i mai te roa 20 metera, titika ki to'ona aringa. Péira á i te ava'e ko agosto, e tahi muto'i ko haka vero a e tahi paura ki rote hare o te nu'unna'a anga o te correo Tire, te paúra nei i paringi ai ki te rahira tangata 60 he anga i roto, i roto tako'a te ngapoki tane, he vahine, koia ko te rahira korohua tokoa. Te muto'i haka vero paura ki rote hare noho ngapoki, ko haka e'a á e te Honu'i Muto'i, ki haho mai ta'ana anga o te haka vero te paúa ino nei ki rote hare noho ngangata, ko ahé á te tapu, oíra i haka e'a ai.

ARA TIKA KI TE TIKANGA LEI.

Te ara tika ki te tikanga lei, he me'e pu'ai o te tikanga tangata ana, i roto o te oho'enga ki te horo ture tano, he me'a nei he tikanga ra'e o te nohonga tangata tika o te democracia. Ko te me'a ra'e nei he máu mo te nga ika ko haka ino á e te e tahi, pahe rongo mo hapa'o te ngangata i rote lei tano. Te nga kupu nei, he kí era pehé te anga'enga o te tangata ana ai, ko ta'e hapa'o te lei ki a raua, pehé te hapá'i'enga o te nga ika haka ino á; pahé tika'inga a rote roa o te lei va'e-háu, te tika'inga a rote lei taparahita'ata (Lei N° 18.314); e te tahi atu me'e o te o te lei haka tikanga ta'e tano mo te ngavi'e.

Te Horo ture papa'i mo haka tano te tikanga mo te hapa'o'enga tangata, ko te hapa'i'enga. Pehé te raveará ana haka tika te tikanga hapa'o.

Te anga-hanga ra'e o te hapa'o'enga tangata, ku tapura á e te Puka Nui o te Lei, ko te me'a

Hapa'o, ko te me'a hapa'i takora o te tikanga ora tá i ai i runga i te puka Nui-Nui o te Hau Tire o te hapa'o'enga o te ngangata. Te anga'enga o te nga me'a nei, ko haka híhí á e te anga-hanga o te me'a tika rahi ké ké, ina ka'i tano ananake.

Te no'i-hanga o te tikanga hapa'o tangata, i te raua anga'inga tika, ko tapura ana a rote roa o te hakatano-hanga o te Honu'i o te Hare Nui-Nui Ture, ta'e hai lei o Háu,

he me'e vananga no, o íra i kake-kake ai ana kimi te tikanga-hanga tika mo te ngangata.

Te anga'inga o te hapa'o'enga tangata, i rote anga-hanga, he haka titika ána hai haka-anga tano, ta'e hai lei o Háu pé ira tako'a, o ía e kake ai takora. Te kí'enga o te tano o te anga nei he púa'i e oho o te ta'e rahi o te nga mahana (30 no) mo horo haka'ou mo haka titika te ta'e tano'inga o te me'e ture nei, o ía i ata haka eta-eta te nga anga-hanga o te nga paenga ararua, o te mahana ta'e rahi mo te anga ture horo, mo haka titika te anga'enga horo nei. Te me'a nui i ta'e tapura he vananga no, he haka mira-mira te anga tano o te nga paenga tangata mo hakarongo a ruruva riva-riva. He me'a nei ina ka'i hakarongo riva-riva o te ai te kupu *ko úte máu ana te* nga paenga ta'ato'a, he titika te ta'e hakarongo ki rua nu'u, oíra ó i kore te maitaki-hanga o te anga, o te ta'e hakaite takora ki te nu'u o te ara, he ta'e háti'a ki te nga ik amo mata'ta'i te ture ta'ato'a i rote hare ture.

Mai te u'i'inga hohonu máu, ku haka tatake á te oho'enga o te nga papa'i'enga hapa'o ko haka anga no, mo te nga ta'oa hare, ku haka anga ta'e mo rá me'e no, mo te tahi atu me'e he rangi era "hatu-máu ra'e o te tikanga ". Pé ira á, he tatake ro ána ai te me'a horo ture, he me'e máu o te hakakore te horo mo hakahoki atu te ino hai moni, peira mo te horo tikanga ora tangata, e te ino ki to'u haka'ara-hanga pahe tangata henua (DESC te kí Hiva).

O te rave'a ture horo mo te hapa'o'enga tangata, me'e nei mo hapa'o te terenga tangata máu, e mo hapa'o takora te nohonga pahe tangata e tahi, mai te u'i'enga haka tika tapura i runga i te para'u, he kíera ko hape á o te ai ko anga pahe te me'e, o raua no i mana'u peira anake no.

Mai te ava'e ra'e, ki Agosto o te 2011, te Hare Nui o te INDH, ko rara iti no i rote nga Hare Nui Horo Ture o Santiago o San Miguel Takora, mo rara riva-riva ai, ana ai he tano ro te me'a rahi ra hapa'o'enga tangata o te táu nei. Te u'i-rara'enga he haka má'a i te me'e nei: i) ana ai te ara ririva máu mo te me'a hapa'o-hanga tangata, ko anga era á, e ii) ana ai ko tano á te anga-hanga o te me'a hapa'o tikanga máu o te tangata i te nga anga'inga nei anga era á. i te nga ava'e 8 o te rara'inga, he ha haka horo 14.591 pra'u horo ture mo hapa'o tangata, e 2.466 horo ture hapa'i-tangata. O te rahira nei te INDH, ko rara á 1.061 há tí'a'inga tano me'a hapa'o tangata, e 1.266 o te nga me'a hapa'i'inga tano mo te tangata, i te anga-hanga nei, ka'i tano mo kí he rave'a tano o anga-hanga tano.

Te háti'a'enga tano o te horo, he anga nei mai te hora horo (ana ai ko tano á te nga mahana mo horo) ki te hora tu'u ki te mata o te nga maori te horo ta'ato'a. Te rarama'inga o te me'a horo ta'ato'a nei, he kí era, he tano ro ana ai te hokorua

tangata íte lei, i te nga me'a horo arurua, ko te hapa'o, ko te hapa'i'enga horo ture nei

Te rua me'e atu i rara ai a rote u'i'enga nei, he me'e o'o'inga ki te tikanga lei mo te ngangata e pehé ana ai, he tano'inga ra me'e o'o ki ra me'e, ra me'e he kí era papa'enga o te haka u'tu'a tangata, ana ai he tano, he pehe te ha'aki'inga o te anga-hanga nei ki te ngangata. O runga o te papa'enga, ko haka tikera á te hape e tahi, o te tatake-hanga ta'e tano o te nga horo nei, ko te ta'e tano o te ta'e háti'a tahanga o te ture horo, ina ka'i kí o te aha ara me'e i ta'e háti'a. Te hakaíte i te hape, i te anga titika o te nga horo ture lei nei, he haka maitaki ro, te hakatere-hanga o nga tikanga lei hope'a, mo ange te tangata, pehe te anga'inga o te nga Hare Rura-rura Lei.

I te ha'aki'inga tano, pehe te anga'inga lei o te hapa'o'inga lei, ko te hapa'i'inga lei mo te ngangata, te hakaterehanga vara anga he, rave'a *estado diario*, he me'e nei e'ko haka titika te íte'enga mo te tangata horo i te ture ana ai kore á te kope hokorua íte lei, he ai te íte mo te hakaterehanga lei nei. He anga ai papa'enga tano, mo íte te tangata pehe te horo'inga tano o te nga ture lei nei.

Te tumu máu o te nga horo ture nei o te tangata mo hapa'o to raua tikanga he: haka iri a runga te tara o te nga taote o te Isapres (he hapa'o'inga no), moni ké to te ngavi'e, moni ké to te ngangata i te a'uha'u te tara mo te roa salud (he hapa'o'inga no) e te hakapuru'enga ta'e riva-riva mo te ngangata (he hapa'o'inga ko te hapa'i'inga takora). O te titikanga o te nga rave'a nei, mo haka hapa'o te tikanga ora tangata, e tahi no me'e apa tano, he me'a o te Isapres, he ai te horo'inga papa-re'o e ko te me'e era hámani'enga pú'ai lei pa'ari, te tahi me'a rave'a, ina ka'i tano te anga-hanga, ina ka'i takera te anga'inga riva-riva o te tikanga hapa'o tangata.

Ko te roa o te horo ture papa'i mo hapa'o'inga tangata, 731 o te nga rave'a 1.266 he rarama era, ki te nga Muto'i hapa'o Hare Tape'a i horo era, he roa nei he 57,7% o te rahira ta'ato'a. o te nga me'e nei 7 no i tano ai mo háti'a, he ki'inga nei ko te 0,9% he me'e ta'e rahi o te rahira ta'ato'a. Te anga'inga nei i hape ai, o te ai ko te Gendarmeria no te kape, ma raua te hakarongo mai te ture, mo raua á te u'i tahi mai te hape, ko raua no he hape mai. Te hare nui INDH he mana'u péira: mo te nga Hare Nui o te Apelaciones, mo raua no ana u'i te nga horo ture nei penei, he u'i hai mata te nohonga o te nu'u haka puru i rote hare tape'a.

Te rara'inga nei he máu rima te nga hape penei: mo te Nga Honu'i o te Hare Anga Lei he haka anga'inga riva-riva te ara mo te nga ture nei, e mo va'ai te rave'a e tahi ha'ú'u mo te horo'enga ture ta'e au'ha'u rote ara horo ture ki te lei.

O te Tikanga lei Va'e Háu.

I te mate'enga tinga'i o Manuel Gutiérrez Reinoso (16 matahiti), i te Kona o Macul, i te ava'e era o Agosto, i te poroté'enga o te hakanoho-anga o te CUT, ko te mate'enga o te tangata ko Daniel David Riquelme Ruiz, ku rava mate á i te ava'e o Marzo o te 2010 i te kona era ko Hualpén, i te nga mahana haka-noho tere'ingahanga tangata o te áti Nga'ere Nui-nui Henua (terremoto) he me'a totová tangata peáha mai te nu'una'a Va'e Háu he Muto'i Takora ki te tangata mate era. Te rarama'inga o te rave'a nei mo kimi te ika tuhi, ko anga á te lei Va'e Háu, ko te nga nu'u nei ina ka'i anga riva-riva te anga rara nei, ina ka'i va'ai te ripo'u'inga tano mo te nga mahingo o to'u ika mate era. Péira á te tahi atu me'e o te ture civila ki te lei Va'e Háu, o te tiangi'enga tangata mai te nga muto'i uru kahu, he rarama horo a rote lei Va'e háu takora.

Te lei Tire N° 20.477 (o te ahuru ava'e o te 2010) he me'a apa áu o te oho'enga tano i te horo inga ture ki te civila he nga poki tanga takora, o te ai ko raua te nga ika tuhi, no atu te me'a nei, he to'e no ána te rave'a e tahi mo horo te nga ika tuhi civila a rote lei Va'e Háu. He me'a tika tano máu ana oho ana ata haka titika te raveara o te rongorongo o te Hare Nui Papa'á IDH (2005) i te rave'a horo Palamara Iribarne ki te Tire, ko haka íte á ki te Tire mo haka tano te lei tire ki te hakatere papa'á. Te lei Va'e háu he u'i no, mo haka tano, te ture horo a rote nu'unna'a o raua no, ina he tano mo rarama te me'a o te civila, he rarama no te ture o te Va'e Háu no ta'e ki te civila.

Lei haka tika e hakaútú'a ki te taparahita'ata

No atu te hakatikanga ki te lei N° 18.314 (octubre o te 2010) he k'i era o runga o te hakatere anga taparahita'ata, he to'e no á te anga-hanga hape tapura ta'e tano o te hakaútú'a e o te haka-hape te anga-hanga o te me'e nei, he me'a nei hape he matua o te haka poteko te anga-hanga, ana ai he hooro ki te ngangata henua tupuna mapuche.

Te matahiti nei, ko tatake á i runga o te nui o te ture-horo e anga i Cañete, he oti era te Hare Nui-Nui Hakatikanga Lei, ia junio o te 2011; te hakanoho'inga ta'e kai o te mapuche e há, he hakaútú'a o te "rave'a paúra" ha mata era a ia marzo, ki te roa o 87 mahana o te hakano-hanga, he oti iho no i te hora anga era i te piri-nu'una'a tikanga ora o te ngangata henua tupuna mapuche, he me'e nei he nui o te vé'a o te matahiti 2011. Te rave'a nei ko huri riva-riva mai te hakaútú'a ki te haka pako'o'inga o te nga nu'u e há, o te ta'e tano te hakapuru'inga o raua. Te me'a nei ko haka takera á te ta'e tano o te nga papa'i ina ka'i tika ki te tikanga ora tangata o te Ao nui papa'a.

Ko to'u me'e he kiera te INDH, he tano riva-riva á o runga o te ngarave'a he kiera te nu'na'a o haho hapa'o tikanga tangata- Koro Nui O te Tikanga Ora Tangata, Motuha Nui Honu'i o te ONU mo te Tikanga Ora Ngangata Henua Tupuna, he Piringa Papa'a o te Tikanga Ora Tangata, te tahi atu me'e- nga nu'una'a nei ku haka íte era á ki te Hau Tire, te ta'e tano'enga rahi o te raua lei o runga o te lei tika ora ngangata.

Haka tikanga tano o te lei mo te nga vi'e.

Te haka tikanga tano o te lei mo te nga vi'e, he me'a nui-nui mo te hapa'o'enga o te tikanga ora takora o te nga vi'e. Te o'o'inga ki te haka tere lei tano, he u'i hai mata maramarama o te me'a ta'ato'a pahe; hakaterenga tano hai politika mo haka hapa'o te ta'e pua-pua ngavi'e, hapi'enga ápi o te nga Honu'i hakatika lei, mo te papa'enga hakatere lei mo haka titika riva-riva te horo-ture o runga o te nga vi'e. i te rara'inga papa'i hope'a nei, te INDH rara e toru me'e o te hape-hanga o te lei mo te nga vi'e: te pua-pua'enga rahi ki te nga vi'e i rote hare, me'e tano rahi ino era; te tekinga-hanga rahi haka ino ki te nga vi'e i te hora o te táu hakatere henua o te Koro Va'e Háu; ko te me'a o te vi'e hapa'o mamo'e aymara ko Gabriela B. he me'a nui hihi-hihi ana rara te hakaterenga ké o te ngangata e ngavi'e o te nga henua tupuna ana oho ki te roa haka tano lei mo to raua ngavi'e.

I te roa o te hakaino ki te nga vi'e, irote raua kona noho hanga o raua, te rahi o te oho'enga ture ko te rahi ka oho ena te horo'inga o te totová, peira i te rahi o te ture-horo haáki ki te lei. No atu ra me'a horo te hakatere-hanga o te kona hare ture haka takera mai i te tahi rahi o te hakamá'o ture, pé ata rahi te ture ina ka'i hakamá'o a rote hare ture, pé ira á te ta'e rahi o te hakaútú'a ki te nga nu'u ino, ko va'ai á hai hakakore útú'a, he me'a ara nei he ara ta'e áu mo te hakatitikanga lei hapa'o ngavi'e ana ai haka mahani.

Te hakaúhú o te painga o te Koro Nui hakatika Lei, koía ko te Hare Honu'i Fisco o te lei, ko haka tika á ki te ara e tahi mo hapa'o te oranga ririva o te nga vi'e. No atu te anga'inga nei pe te rahi ka oho ena *te kenu ka tinga'i nga vi'e ki te mate* (femicidio) o te matahiti nei, no atu te ai era te me'a haka-hapa'i, he hakatakera mai te ta'e titika o te o te anga-hanga pé nei mo te áti rahi nei. Mo huri te mana'u-hanga o te ngangata ki te tere nohonga ngavi'e he me'a nui-nui mo anga ananake tatou, he me'a tano he politika ápi mai te hámata ki te hope'a, he haka titika te anga o te nga hare hapa'o nga vi'e ta'ato'a, mo haka kore e mo haka útú'a ki te nga nu'u he haka faino ki te nga vi'e. te anga ta'e tano o te fisco he tute no te haka rahi te nga hare horo ture no, e mo haka rahi te nga hare tape'a, oira he ina ka'i titika te anga-hanga ta'e-tano o te fisco mo hapa'o riva.riva te tikanga nohonga o te nga vi'e Henua.

Te rahira o te tekingahanga-áhe ki te nga vi'e hikapuru o te táu o te hakatere-va'e-háu, pé ira á te taparahita'ataínga ki te nga vi'e, he me'a hope'a o te taparahi'enga ino-ino ki te tikanga ora ngangata I ra hora nga honu'i o te hakatitika lei, ina ka'i

anga rahi mo hakarongo te nga ture horo o te ngaika totová. Ko haka pó to raua taringa mo te nu'una'a toenga ora. Te Umanga Henua o te hapa'o'enga tikanga ora tangata, ko papa'i á e tahi puka ké o runga o te nga me'a ino nei mo haka takera ki te nu'una'a ta'atoa te ino rahi o te taparahi ki te nga vi'e hakapuru e te nga nu'u titiro o te Va'e Háu. Horo iho no te nga ture tu'ai era o te taparahi tekinga-hanga ki te nga vi'e hakapuru, mo haka takera ki te ta'ato'a mata mahigo i te anga-hanga, hai horo nui-nui ki te hare nui o te lei mo haka rarama riva-riva te nga áti tu'ai era.

E tahi hahine ki te tikanga-hanga nei o te nga vi'e o te nga mata tupuna, mo vara'a te tikanga e rua: mo ta'e haka háriro te nga vi'e nei pahe urumanu tikanga kore. Ana ai raua o te nga mata ta'e honu'i. He me'a haka titika nei pehe kí era te prau tapura e te hau papa'a, ko tapura á takoa e te Háu Tire, 169 o te OIT. Te ture o te vi'e Gabriela Blas, he me'e huru-ké rahi ro ko hahine ro á ki te roa ena. Ko ra vi'e ku hakaútú'a e te lei ki te 12 matahiti i rote hare tape'a, o te hakarere ta'ana poki (mate) hokotahi no ki te matahiti 3 i rote hare puru, me'e hakaútú'a rehe no, i rote hare tapea Acha o Arica. Te rarama-hanga ápi o te ture nei, ko haka takera á te hape'inga rahi o runga o te tikanga-hanga riva ture ina ka'i anga.

Ina kai tika i runga o te tikanga ora o te nga vi'e, he ta'e ta'io te pra'u o te tikanga ora tangata 169 o te OIT mo te ngangata henua tupuna. Ko te hakapuru o'ona, he noho tahanga 3 matahiti haka'ou a runga i te hora ture'inga te horo nei.

TIKANGA HAKATERE MONI O TE NOHONGA TANGATA, E O TE MARAMARAMA (DESC)

O te tikanga hakatere moni, nohonga tangata, e te pae maramarama, he me'a nui o te anga-hanga tika mo tangata ananake, hokotahi no tako'a, i te me'e pahe nohonga o to'ona mahingo mo hapa'o, te tikanga ora mo te tangata o ma'iu'i ro, te tikanga mo te hare e tahi mo ai mo noho i roto, te tikanga mo kai riva-riva koia ko to'ona mahingo, te tikanga mo noho i rote kona aro maitaki, te tikanga o te vai mo haka rari ta'ana ha'apu, e te tikanga mo hakatere a roto i to'ona hakatere tupuna. Mo te Fisco Tire he haka hapa'o máu ta'atoa te nga tikanga nei (DESC) mo ira te fisco he haka tika te tikanga nei pahe: haka anga te hare nui o hare iti mo te roa tika, haka anga takora te nga lei ápi o tapura te rongo ápi mo ra tikanga, he va'ai takora i muri te moni mo te nga anga ena ta'ato'a. Ai ra nga me'a ena he oho a mua mo te tikanga (DESC) he hakaútú'a máu o te Háu Tire, no atu te veve o te ono moni o te Henua, he ava'i máu te tara tano mo te nga tikanga rahi, mo haka horo'u te oho'enga nohonga o te ta'ato'a ngangata a múa á. Ana oho a mua á ina ka'i tano mo hakahoki te riva'inga o te me'e ra'e he rava'a era a túa, he k'i'enga tano, ina ko hakahoki a tua te me'e ririva tikanga mo te ngangata. Mo te hope'a te tikanga DESC he me'a horo tika, pahe ta'ato'a tikanga tangata, ana ta'e ava'i e te Hau, he horo te ture o te tikanga kore mo hakahoki te nga tikanga.

I á Tire, Te Puka-Nui o te Hatu'unga Politika, he ai te me'e tano kore mo te nga tikanga nei. Te me'a ra'e, he me'e rahi he kore i kore o runga i ra Puka-Nui, te e

tahi ina ka'i hakaanga, pahe me'e o te nga hare mo te nohonga tangata, o te tikanga mo ripo'u o te makona o te ngangata i to raua kai, o te nga vai tano mo to raua pohe, o te hakaterenga haka'ara.

Te rua me'a, te nga tikanga i ai era ina ka'i hio-hio, ina ka'i hapa'o riva-riva e te lei, ina ka'i tapura i runga o te Puka lei haka hapa'o (art. 20) te anga-hanga mo hakahoki haka'ou

Ana ai ina ka'i ava'i á te tikanga haka kore.

Iho no i a Tire te ngangata ko hámata á te mana'u ko te nga me'a nei pahe tikanga máu o te ngangata ora. I rote anga-hanga rahi mo hakaite mo hakamá'a ki te tangata te nga tikanga nei mo haito te mo'a-hanga, te hapa'o-hanga te titika-hanga pahe máu o te henua Tire m oto raua tangata, i runga o te puka rara o te INDH, ko haka topa te mana'u i runga o te nga tikanga nei, mo te anga riva-riva hai tara tano, mo te oranga ora ta'e mai'iu'i o te ngangata, mo te aro nohonga tano mo noho te tangata ko to'ona mahingo.

Tikanga mo te anga riva-riva o te tangata hai tara tano mo ta'ana anga.

Te mo'a-hanga, te hapa'o-hanga riva-riva o te ngangata o ta'ana anga, he me'a riva mo te tangata, to'ona aro, mo te mahingo, o te ai ko va'ai ki a Ia te tika, te rivanga mo oho a múa ko to'ona hohonu pahe tikanga prauti'a tangata. Te tikanga o te anga o te tangata mo to'o mai to'ona moni tano mo ta'ana me ta'ato'a i hanga era; te a'uha'u riva.riva ki a Ia he tikanga rahi tako'a mo ta'ana anga mo anga riva-riva; te a'uha'u riva-riva takora, i rote kona tano mo anga, kona maitaki, hai oho'enga tano mo o'o e Ia ki rote piri'inga nu'una'a anga mo haka hapa'o te riva'inaga o ta'ana anga.

Te Puka Nui-Nui o te hakaterenga Tire, he ange ra te tikanga o te tangata mo anga, mo hakaagnga te tangata mo ta'ana anga, te tikanga o o'o a rote nu'una'a anga ananake mo haka titika te moni o te anga ananake, he me'a nei he ki'enga lei, he tika e tahi mo anga no, ta'e pahe me máu o te ngangata. O te me'a nei ina ka'i tano mo te rivanga tangata a rote roa lei, he tano no mo tatake a runga o te moni a'uha'u mo te nu'una'a ananake, peira á mo te tahi me'e rava'a era. A rote roe lei o te anga (Ley N° 20.087 de 2006) he kiera te rave'a hapa'o anga he me'e riva ana oho mua mo te rivanga-hapa'o te ngangata anga.

I rote táu o te rarama'inga nei, te Henua Tire nei ko tapura á e te herenga 189 o te OIT, mo

Hakatano te hariro'enga o te nga hora anga e te nga vi'e tavini, i te ava'e ra ko Julio, ko o'o á ki te tatake engá i rote Hare Nui haka rura-rura lei o Háu, mo haka e'a pahe lei mo hapa'o te nga tavini e anga mai era hai hora kore. Te tahi atu me'a he hakatano'enga o te lei o runga o te nga vi'e haka poreko poki, mo haka ora mo

hanga'i te raua ngapoki (Ley N° 20.545) he me'e nei haka roa-roa te nga mahana haka ora o te mama ki te 12 tapati haka'ou a runga- he tano ro á takora mo haka ora te matua tane, ana ava'i te hatía te matua vahine.

He kore no á te anga ta'e titika o runga o te hariro'inga o te ngangata anga. Ina ka'i tano te riva o te kona anga: ina ka'i haka tano te kona anga, kona anga o'one ina he maitaki, pé to'u rahi ka oho ena te átí'enga o te nu'u anga, peíra á te nga mahana ta'e anga te tangata. Te átí'enga o te nga kona anga tangata 10 o rehe iti, he rahi roa ki te nga kona ata rahi te tangata. Te umanga raro va'e o te Ariki Henua Tire mo te Anga'enga tano (noviembre de 2010) ko há'aki á i te hakatikanga mo te tano-hanga e mo kimi te rave'a ririva mo haka kore te átí'enga o te ngangata anga, peíra á i te ma'iu'i'enga mo haka rehe, mo haka tano ta'ato'a me'e mana'u, o te Hatu Henua Tire, ko te nga nu'u anga i te Seguro, peíra á te nu'una'a nui-nui haka anga tangata.

Te tahi atu me'e, a rote haka tikanga anga tangata, he mo te haka riva-riva-hanga anga tangata, mo te kimi'inga o to rau'a rave'a tano, pe íra á mo haka noho-noho te anga ana ai ina ka'i tano te anga mo anga. I a Tire i te 94.9% o te Nu'una'a haka anga tangata, ina ka'i ai te nu'una'a haka tika-anga tangata, he tatake rahi ananake, he kimi te ture'enga ki te nga nu'u hanga mo anga te raua nu'una'a haka tika-anga; me'e rahi te horo ture i horo a rote hare Nui Haka Tikanga anga tangata, mai te nu'u o te Hare Nui Hare to'a, pe íra á mai te Nu'una'a Haka anga hare nui.

Te tahi atu me'e, te puka papa'i o runga o te haka tikanga anga tangata, he me'e ta'e tano mo te rave'a riva-riva o te nu'u anga, o te kí, e hía tangata ka tano mo anga te nu'una'a hapa'o tikanga anga, ina e'ko hatí'a mo tatakú i rote nu'u anga, ki te nu'u anga hai hora ta'e rahi, pe íra á ki te nu'u ina ka'i anga hai tapati o hai ava'e. te nu'u ena mo ta'e anga, mo haka noho-noho no e toru mahana, he haka'e'a mai te tangata mai te anga, he to'o mai te rua nu'u mo mono te tangata ta'e hanga mo anga(art. 381 del Código del Trabajo), mo ta'e noho te empresa, mo anga haka'ou. Te ravara nei ta'e tano, he haka titika máu hai lei ápi, mo tano iho te tikanga anga o te ngangata ananake.

I te haka tano'enga o te me'e hape, o te me'e ta'e tano o runga o te tikanga anga tangata

He me'a pu'ai he: te a'uha'u'inga ké o te ngangata ké o te ngavi'e mo to'u anga á, ni ka ai te pra'u tapura mo ta'e hatía te ino'enga nei (Ley N° 20.348). o te ai ina kai riva te anga haka titika, he anga hai me'e haka'ou a runga mo te tikanga prautía mo hak titika te anga o te nga vi'e mo te ngangata e tahi no huru. Te tahi atu me'a ta'e tano, ko to'u me'e he kiera: he ai te 85% o te ngangata tire i rote kona anga e tahi, he me'a ta'e tano mo to'o mai te tangata anga mai haho, mo haka anga i a Tire nei.

He tikanga o te oranga tangata.

Te tikanga mo te oranga tangata, ko papa'i á i runga o te Puka Nui o te OMS. (Nu'una'a Nui o te Oranga tangata o te Ao) pahe riva-rahi o te oranga tangata mo to'ona: mo te ora to'ona hakari'i, ora riva-riva o to'ona roro puoko, e mo te nohonga riva o to'ona mahingo, ta'e no o te ta'e ma'iu'i, o te kore te me'a Kino. He pahe tikanga nui máu, i roto te hopitara, he taote ririva, he rara'enga tano mo to'ona ma'iu'i, he ra'au riva-riva takora, haka tano a mo to raua haka'ara, i rote roa hakatere tano mo to'ona hohonu tangata. Te tahi a tu me'e pu'ai mo te hakaterehanga tikanga ora tangata: he me'e vai maitaki mo unu, kona aro maitaki, hare hápí ririva, anga mo anga riva-riva, há riro'enga pahe tangata máu, te tahi atu me'e takora.

Te Puka Nui O Hau, ko tapura á i runga te tikanga-hanga o te oranga tangata, hó ki ina ka'i ki, ki roa hé te roa tano, he me'e ko haka hihí-hihí á te angé tahi o ra me'e, mo horo ki te lei ana ai ina ka'i ava'i te tikanga tapura o runga. Te oho'enga tano e tahi ko to'u me'e tuhi te Koro Nui Hakatika Lei o Háu i te nga me'e etoru matahiti hope'a nei, hé kiera he tika máu o te tangata – ta'e me'e papa'i tahanga no- o roto o te nga tikanga ta'ato'a i roto ote hapa'o oranga tangata.

Te rave'a hapa'o oranga tangata i a Tire, he ai e rua huru o te anga-hanga, e tahi o te fisco mo te nu'u maohi (FONASA) e te rua mo te nu'u moni rahi (ISAPRES). Te rahira o te monia'uha'u mo hapa'o te oranga he 7%, o te moni a'uha'u ki te tangata i te ava'e, hai moni nei, he a'uha'u i e tato'u mo te pé i te rave'a nei; ana hanga taua e oho ki te me'e ra'e o ki te rua me'e rave'a. Te tikanga ora (Salud) ta'e he tikanga horo ana ma'iu'i te tangata, e'ko hapa'o e te tangata e te lei, ana kore, ana a'uha'u koe he vara'a, mo ta'e a'uha'u ina. Te hakatikanga iho o te lei o te ISAPRES (Lei N° 20.015) ko va'ai á ki te Nga hare nei, te vaha e tahi mo máu tahanga te tara a'uha'u a runga, mo ta'e mó'a e te pra'u tapura ananake mai te nga vi'e, ki te tangata, ki kope ápi, ki te korohua. I te t'ae mó'a-hanga nei o te prau tapura, he hamata ata ai te horo ture o runga o te me'a hape nei. Te koro nui hakatika lei o Háu, i te ava'e era ko Agosto o te 2010, he kí era te kí pe nei e: ko tuhi hape á, te tapura kupu lei o te máu tahanga no te tara o te haka anga u'i taote, a rote ISAPRES o te ta'ato'a ngangata. Hai ra me nei e te Koro Nui Hakatika lei, he hakatano máu te te hapa'o'enga ena o te Estado ki te tangata hakaino e te Nga Nu'u Hare ta'e fisco, ana anga te anga ta'e titika.

Ko íte tahi te rahirá o te ngangata o Tire, te hape rahi o te rave'a Salud, i te nga vaha rahi o te anga'inga, ki te ono ki te veve, ki te ápi ki te korohua e rua'u. Mo haka titika te hape'enga nei, i te 2004 ko anga era á e te Rave'a Nui-Nui e tahi mo te hapa'o'enga tikanga ora o te salud o te ngangata (GES, nape tahanga e te nu'u AUGE), he me'a rongo mo te nga hare Nui ta'ato'a o te Henua Tire e anga te anga'enga salud. I rote átí rahi he haka mamate ngangata rahi, péira á he haka

teme'io (enfermedades cardiovasculares, cáncer, hipertensión arterial, diabetes); Pé ira á takora mo te ma'iu'i hope'a o te moni rahi mo hakaora (VIH/SIDA y esquizofrenia); ko te tahi ma'iu'i'enga tangata, mo ta'e takera i te hora ra'e , he anga ria-ria mo hakaora, mo haka tika te rave'a nei.

No atu te oho'enga a múa o te hakatano'inga o te nga rave'a rahi haka ora salud o te rahira tangata, he to'e á te ta'e tikanga máu o te ora-ora tangata pahe tikanga máu, he me'e nei te hape nui-nui o te Henua Tire. He tikera tatou i te rahira o te á'a'u (o te aha á he ma'iu'i máu te ngangata) i te oho'enga ana ki te nga hare hakaora tangata. Pé ra á takora i te ta'e tano o te hapa'o ora tangata rahi pahe- ngapoki tane, ngapoki vahine, nga tanga, nga nu'una'a henua tumu, e nga vi'e takora- he mata ora he mata'ita'i mai ena e te nga Hare Nui o Haho, mo haka ange-ange ki te Háu Tire.

He tikanga tangata mo To'ona Aro Maitaki.

I te hakaíte'enga o te Piringa-Nui o te nu'una'a rarama o runga o te Aro Natura maitaki, e te oho'enga a rote aro maitaki (Piri'inga nui o Ríó, 1992) ko tuhi á te nga rave'a hope'a o te

Nui-nui mo te hakatere riva-riva engá o te me'e nei, he hakarongo ki te nu'una'a nohokona

Mo haka íte, e mo íte takora to raua mana'u tangata nohokona, pehe te mana'u o te honu'i hatu hakaterenga, mo kimi ananake-nake, e o mo kimi ananake te tikanga horo mo horo te ture ana ai ina ka'i tika te rave'a hakatere, he hakaino te henua, he te tikanga tangata, mo haka a'uha'u te ino hakare i ira.

O te haka tano'ina o te terenga e o te tikanga-hanga tano, te henua ko ohoá a múa, to'e no á te titika'enga o te anga-hanga ananake hai hikinga tano. Ko te henua Tire, ko hahine á mo

Mo haka íte riva-riva ki te ngangata, ki nga nu'una'a piringa haka hapa'o te natura|. Te me'a tikanga nei he haka-anga ananake, he haka má'a ki te tangata, nga me'e nei a rurua, ina kai tano riva-riva ata ki te hora nei, ko hape no á, ina ka'i ririva á.

Te Tikanga mo íte tahi te anga-hanga ena ku tapura á te lei o te maitaki'enga anga-hanga, e ko te anga-'enga haka maá ki te ngangata. (Lei N° 20.285) e i runga o te lei o te Tumu máu o te Haka Hapa'o Aro Natura, he k'i era te k'i: he tikanga tangata mo hakaíte i te ta'ato'a me'a anga e te nga hare nui hakatere o Háu. Te kupu o runga o te peheá te ta'e riva o te anga-hanga ta'ato'a natura (SEIA) : mo angé riva-riva pe hé te me'a ino o te anga nui-nui e tahi o runga o te nga henua tumu, ki te oranga tangata, ki te aro natura, ki te haka'ara'enga, te tahi atui me'e, he mo haka hoki te me'e tano , mo haka riva-riva haka'ou te me'e ta'e tano, e mo a'uha'u hai moni te anga-hanga ta'e tano, ana ai ko haka rake-rake te nga kona henua. He me'a ra'e nei, he haka'ite ki te ngangata henua, hai vananga angé te nga nu'una'a, mo taé angé te

ngangata, mo ta'e má'a, ka ki ka'i háaki ia. He há'aki hai vananga ange tangata, ta'e hai vanaga'inga mo te Maori no.

O runa o te anga'enga ananake-nake, te lei o te hapa'o aro natura, ko iri a runga o te rahira o te me'a ápí riva: i te oho'enga riva mo rara te anga-hanga nui-nui o runga o te nga henua, mo te politika hakatere, mo haka tano te roa o ra nga anga ena, mo mana'u riva-riva o te anga-hanga ena ápí. He me'e hop'e nai ina ka'i titika mo hakatere. Te piringa tangata ananake mo (ta'ato'a no ngangata, ina e tahi mo kore) mo hakaite to raua kupu mana'u mo popo i rote lei mo rarama e te hare nui rarama anga natura (SEA), nga kupu mana'u o te ngangata, te rarama he ra'e ana ai he tano mo popo, i runga o te hakaterenga o te (RCA). Le lei nei he ai te vaha horo ture hapa'o mo ture te ture ana ai ina ka'i rarama riva-riva te mana'u i runga o te nga kupu o te nu'una'a henua noho kona.

No atu te anga ra'e, te amga-hanga ananake ta'ato'a, he hape i te kona e tahi, hora rarama ra'e te ino'enga o te nga anga ki te aro natura (SEIA) te anga nei ina ka'i ai te hora rahi mo rara riva-riva te nga anga ena, mo haka takera te hape e te nga anga, e mo hakatopa riva-riva te mana'u o te riva o te rake; pé ira á tako'a i te vananga hihí-hihí o runga o te nga prau papa'i ena. Ko te anga he mahana ría-ria mo pahono, ana ai ko horo á te ture- he haka mira-mira- ta'e hakakore i te anga RCA. He me'a nei ina ka'i tano, mo haka noho te ta'e riva o te anga, e takora mo haka titika haka'ou ra anga

I te haka'anga te Titika-anga o te horo ki te nga hare haka rura-rura lei, i runga o te me'a Aro Maitaki, me'e horo tano he: ki hapa'o'enga o te tika tangata, e te horo moni, mo haka riva-riva haka'ou te me'a haka ino te anga-hanga. Te me'e ra'e he riro he- *un procedimiento de lato conocimiento*- (kí'inga hiva maori lei) o te ai e tahi horo ture roa-roa he hakaite te nga maori Hiva íte lei, pé ira á mai te Maori he kí era- *científicos*-. I te rahira o te nga horo ture nei, ina ka'i hanga te nga Hare haka tano lei, mo kí-kí tahanga, he hape o he me'a titika, mo haka noho te anga-hanga o te nga anga nu-nui. O íra te haka tikanga lei nei , ina ka'i tano ki te roa tano mo hakanoho te anga. Ki te ino'inga o te aro natura, te lei Tire, he háti'a no te horo ture: mo hapa'o te ngangata noho i runga o ra henua haka ino te anga-hanga nei. Mo horo ki te nga Municipalidades, o te ta'e hapa'o te anga'inga ino i rote raua kona hakaterenga, e ki te Estado, a rote Koro Nui Hapa'o Henua (Art. 54)

Ko te me'a hapa'o tika tangata, ko te horo ture hapa'o aro natura tangata, te nga hare hakatika lei mo haka tano te horo a rote raua hakatere, he hare hakatika lei ta'e nui-nui, ina ka'i angé, ina ka'i ai te pu'ai, ina he rave'a hora rahi mo rara riva-riva te nga horo ture, he ka'i má'a te anga'inga maori nui-nui. He tano iho no, i te Hámani te Hare nui mo hapa'o te aro natura maitaki, he haka rura-rura e te Hare Nui Anga Lei (Parlamento) he tikanga e tahi mo haka tano riva-riva te oho'enga tano o te nga horo ture lei ena.

Te haka Ino ki te aro natura maitaki, he me'a rahi i te ta'ato'a kona o Tire. Te Hare Nui INDH, ko rarama á te rahira o te me'a hape, o te ta'e haka íte ki te ngangata, ta'e hatía ki te nu'una'a mo anga ananake-nake, e ta'e hatía mo horo te ture mo hapa'o te nga kona rahi ena pahe: Te ino o te Tápau (plomo), te tokera'u mo hanguhangu o'one i Ventana; te anga nui-nui o barrancones, e te anga nui-nui anga mori o Hidroaysen.

HE TIKANGA E TE TA'E HA'RIRO TIKANGA TANGATA.

Te hakaíte tikanga mo te ngangata ta'ato'a, e te ha'riro'enga tangata e tahi no, mai te u'i'enga tano mo te ngangata ananake-nake huru ké huru ké, he me'a hope'a o te nui-nui o te anga o te Estado Tire, he hape e tahi mo oho a rote roa ririva pé mua ka oho ena. I rote matahiti nei he tikera á tatou e te me'a rahi o te átí'enga ngangata, e te no-no'i'inga o te nu'una'a mo haka titika i to raua me'e hape e te me'a haka ino ananake.

Te kupu nei, he rara te rau huru o te nga me'a hope'a o te nui mo te tikanga ora o te nu'u ta'e ripo'u ki to raua tikanga ora, ko: te nga nu'u korohu'a, te nu'u vari era mai haho, te ino o te ho'o te nga vi'e mo haka ta'ia'ata, te nga nu'u hanga ki to raua huru mo mo'e tane e mo'e vahine, e te hakaterenga o te nga poki vahine , e nga poki tane e te nga tanga tako'a.

Te rahira o te rarama'inga he haka takera mai te rahira o te hakaterenga ta'e tano, he me'a nei ina ka'i riva ana ta'e u'i-u'i, i te rahira o te hape koia ko te tahira o te me'a mo haka titika a rote raua huru, a rote raua me'e kore.

Te tikanga o te nu'una'a ké teme'i'o

Te tikanga o te nu'u ké teme'i'o, he rahira o te nu'una'a o te mahingo henua, ina ka'i tano i to raua tikanga, mo ripó'u te raua nohonga tano, e mo titika te raua tikanga tika pahe tangata. Ki te me'a haka rarama nei, ku íte á tatou, he me'e he tikera i te anga'inga ta'e rahi mo raua, e i te hanga ria-ria mo oho a te ara tika tano mo te ta'ato'a, he me'a hape takora pahe: hare hápí riva-riva mo rua, te ta'e tano o te oho'enga a rote roa salud, te hakaíte'enga kore, te ta'e hapa'o to raua haka'ara'enga maramarama, e te anga-hanga ananake-nake ki te nga anga nui-nui.

Te hakatika'inga o te tikanga ora tangata, mo te nga nu'u nei o te mahingo henua, he tano iho no hai angé o te korenga te nu'una'a, he aha te me'e kake-kake o te nohonga i rote ngangata rahi. Te me'a nei ko mau rima á e te Piringa nui o te ONU, o runga i te rarama'enga o te tikanga ora tangata kore o te ngangata ké teme'i'o, te rahira o te rara haka'ou mai haho, e mai a Tire tako'a. He me'e rahi haka'ou o te nga kupu tapura á takora e te Henua Tire, e te lei ápí (2010) o runga o te haka tikanga e te ha'riro'inga tangata. He me'a nui-nui mo te hakaterenga tano o te

ngangata pahe kope e tahi no, to'ona oho'inga tano ki te ta'ato'a me'e hanga ena e Ia, ki te rauhuru o te me'e he pohe e Ia, hai vaha tano ki a Ia mo to'ona hakaterenga, mo hatia ki a I amo anga ananake, e mo te ta'atoa me'e ririva mo'ona. O te lei api nei he ki era riva-riva a te tikanga tano o te papa'enga nga kupu lei ta'ato'a pahe- "*acción positiva*" (hamani'inga tika) mo haka tano te tikanga ora mo te ta'ato'a tangata a rote roa hakaterenga tano.

Te rarama o te matahiti 2011, he taka tikera mai te ta'e tano o te hakatere'enga o te lei, e te nga kupu o muri, pe ira a tako'a ki te ta'e titika o te nga anga-hanga mo haka tika te oho'inga mana'u tangata o te ngangata ke teme'i'o ena.

Te tikanga o te nga nu'u korohu'a.

Te hu'e'enga papa'i rahi o te Henua, he haka tikera mai ki, mai te nga tau o te 90, te henua ko oho a ki te huri'enga o te nu'una'a o Tire a rote rahi o te nga nu'u korohu'a, koia ko te ta'e rahi o te nga vi'e hana'utama, e te nga nu'u eko mamate rahi: te 13 o te nga nu'u onga a te 60 matahiti o te pa'ari, ana oho a mua he tu'u ro ki te 28,2 o te nu'u korohu'a ki te matahiti 2050 ka oho ena.

Te nga nu'una'a aniva o Tire ta'ato'a, ku haka topa te mana'u i runga o te nga nu'u pa'ari korohu'a. No atu, a rote rahira o te ve'a, he haka'e'a mai ena te pra'u api o te totova'enga ki te nga nu'u korohu'a, o te hakarere hokotahino ki to raua matua korohu'a, e o te ta'e hapa'o te raua matua tane e vahine, paparua'u te tahi me'e atu, ata rahi ki te nga korohua e nga rua'u veve moni. I te rahira ngangata nei, he onge to raua kai, he rahira to raua nohonga hoko tahi, ata oho a mu'a ki te rahi o te matahiti, e te veve'enga ora ngangata.

Ko ki tahanga a te tikanga ora tangata o runga o te Puka Nui o te Hau Tire, he me'e hapa'o he korohu'a- i te hakaterenga tangata- mo ta'e hakare hai anga kore, hai hapa'o'enga kore, hai oranga salud kore, hai mono kore m oto raua me'e mo ho'o mai-, te nga kupu ina ka'i ki riva-riva te ki: he hapa'o te oranga tano o te nga korohu'a pahe tikanga ora tangata o te nga korohu'a. He ai roa te nga lei tano mo raua mo te nga matahiti o te onge, mo te salud e tahi, mo te anga ka rua, mo te tara-hapa'o mo te nga matahiti korohu'a, mo te nohonga ora ririva takora, e mo te ta'e totova tako'a. E tahi oho a mua, he te ta'e to'o mai te tara 7% mai rote raua moni hapa'o mo to raua hora korohu'a, o te rave'a salud mo te ono, mo te veve takora o te nga koro moni ta'e rahi, pe ira a tako'a ki te kupu lei o runga o te nohonga korohu'a, mo ta'e totova i roto to'ona kona mahingo noho, ana ai ko onga te 60 matahiti.

He ai ro á te tahi atu kupu o te lei, mo te haka tika te tikanga, e mo haka'íte to raua tikanga lei hapa'o mo raua tika korohu'a, pahe me'e ina e'ko háriro ia raua, te ta'e ange-ange máu o raua hakaterenga (interdicción) tahanga, he ai te titika máu mo hariro ia raua pahe ta'e titika te raua roro-mana'u, he me'a he haka tano ki te lei o te papa'a, ana ai he haha'o i rote nga hare hapa'o korohu'a mouna, ki te rahira o te táu toenga, pe íra á mo haka anga te rau huru, o te anga-hanga taote i runga o raua. Péira, te totová-hanga o te nga korohu'a rahi o te nga kona hare hapa'o koro, ina ka'i haka titika á te lei mo te anga-hanga era. Ina ka'i rarama te nohonga korohu'a i roto i te nga hare, o te ta'e haka papa'i tahi te nga hare i runga i te puka, mo ange e hía hare, peíra á i te nga nu'u ta'e rahi a'uari'o te terenga o te nga hare, e te kupu lei kore mo haka titika te anga'enga nei, o te kore te nu'u Honu'i mo ra anga.

He Tikanga o te nu'u e o'o mai mai haho

I a Tire Nei, he Henua ku anga hámani e te nu'u o haho, i te nga matahiti hope'a, he rahi ka rahi ro te ngangata o haho he vari mai ena ki a Tire nei mo anga. Te nu'u o haho, he nu'una'a pa'ari tano mo te anga'enga, he nu'una'a íte i toraua anga he nu'u hápí, ka vari mai en amo anga, te rahira he nga vi'e mai te nga henua kao-kao o Tire. I te matahiti 2009 te rahira ngangata he tu'u ki te 352.000 tangata mai Péru, mai Argentina e mai Bolivia Takora.

Ki te anga ta'e tano haka tere e te Estado, te nu'u he tu'u mai, mai haho he vara'a i aTire nei te ta'e tano'enga o te hakatikanga lei kore, ina ka'i tano á. I a Septiembre o te matahiiti nei, te Máu Henua i haka rarama ai te pra'u ra'e ki te Koro o te Piringa papa'a o te hapa'o tikanga tangata mo tenu'una'a o haho e mo to raua mahingo, te me'a pra'u nei ko haka takera riva-riva á, pehe'a te nohonga o te nga mahingo nei o haho, ki te me'a era te hare Nui INDH, he haka íte ro ai he aha, e aha te me'e i ta'e tano. Te rarama nei o te 2011 ko tatakua riva-riva á te hape'inga o te lei ta'e tano, e o te politika o te fisco hape- i te roa salud, i te roa anga e i te roa hare hápí te nga poki o te nu'u o haho- he me'a ta'e ripo'u mo te tikanga tika o te nu'una'a o haho, ko vari mai ena ki te Henua nei ko Tire.

I te hakatika nei, te nga kupu lei o runga o te hakaterenga nu'u o haho, he kupu tu'ai, he kupu ta'e maeha he kupu rahi ko maranga á i rote lei hihi-hihi. He nga me'a nei ina ka'i tano mo te terenga ápí o runga o te rahira tangata o haho mo hapa'o to te raua tikanga ora tangata. He kí e kí era e te Estado, mo anga e tahi puka kupu lei mo haka oho a rote Hare Nui Hakaanga lei, mo haka lei mo te nu'una'a o haho, mo ai te lei tano mo te rahira ngangata o haho. Te INDH he mata'ita'i riva-riva ro, pehe te oho'enga o te nga kupu lei , ana ai he tano ki te nga kupu lei o te nga henua papa'a hapa'o tikanga ora tangata o te nu'una'a o haho, i te papa'i'enga tano mo haka hapa'o te nga nu'u anga koia ko to raua mahingo.

A rote roa o te politika fisco mo te nu'u o haho, te Estado ko hámata á i te nga matahiti hope'a mo haka titika ra'e te hape-hape nu-nui mo te nga mahingo veve, mo te nga vi'e hana'utama, nga poki tane, nga poki vahine, nga tanga ápi moni kore. Te anga tika nei he oho a rote roa o te tikanga salud e hare hápi no he ra'e. Te nga me'a hakatere nei ina titika mo te nga hape rahi o te ta'e hakaíte riva-riva ki te nu'u o haho pra'u nohonga kore, e ta'e riva mo te nu'u ta'e mahani te hakaterenga nei. Péira ana te vaha tano mo te anga nei, he rave'a o te anga'enga ri-riva mo te nu'una'a anga o haho, o te ta''e a'uha'u riva-riva, o te haka anga hora rahi a runga o te nga hora tano mo anga, he ta'e mo'a te tahi kupu lei o te anga, he me'e ta'e mo'a te tikanga lei mo te nu'una'a anga o haho.

Tari'enga ngangata mo haka ta'iata.

Te tari'enga ngangata mo ho'o pahe urumanu mo haka anga pahe ta'iata, mo haka anga ta'e a'uha'u riva-riva, mo haka anga pahe urumanu, o mo kume te me'a "organo" o roto mo ho'o ki te moni.

Ki te me'a hakaíte de nga hare Nu'una'a o te Papa'a o Haho, Ko Tire he hariro atu ka oho ena, pahe kona e tahi mo tari, mo tari mai ki haho, mo haka noho i nei, mo te ngangata he nga vi'e mo haka ta'iata, mo haka'anga tahanga ki moni ta'e rahi ki te nga poki tane e vahine, he mo haka anga pahe tangata haka u'tu'a. Te hare INDH, ko haka tikera ki te ta'ato'a á i te me'e nei hái kí'inga ápi he anga ino-ino (delito), i hámata ai i a Abril o te matahiti nei. Mo haka íte tahi te anga ino-ino (kí'inga ápi) nei. O te haka-anga ngangata pahe u'tu'a, pahe urumanu, pahe ta'iata, o ko te tahi me'e ta'e tano nei, pahe tangata mo kume te me'a o roto mo ho'o mo te moni.

Ko noho no á, te hape e tahi o te rahira o te haka-anga, o te nape-hanga, e te haka'íte'inga o runga o te tari'enga ngangata mai haho mo haka ta'iata, e mo te tahi huru ino ena. Ina ka'i ai te tatakua-hanga tano mo íte e hía nu'u i noho i a Tire mo ra me'e anga ino-ino nei. E hía ngangata, e hía nga vi'e, e hía ngapoki, mai henua hé raua, e hía to raua matahiti, ko te tahi me'e mo íte riva-riva i runga o te anga ino-ino nei, mo haka hapa'o i a raua. Te hakaíte o te INDH, he hakatakera i te me'a ta'e rahi o te anga-anga nei, mai roto o te nga hare o te Fisco ananake, he me'e tahi tano, he me'a hihi-hihi nei, te íte nei.

I te ava'e o Mayo o te matahiti nei, ko hakaíte á ki te ta'ato'a, te haka-anga tahanga ki te nu'una'a o Paraguay, i runga o te horo hakaíte nei, te hare INDH ko haka anga e tahi horo-ture nui-nui ki te nga nu'u ko raua te máu o te nga ino-ino, mo haka u'tu'a. Te nga me'e e rara ena, ko hahine ki te anga ino-ino, o te ai, ko to'o mai te nu'u mai haho, ko tari mai á ki nei ki a tire nei, ko haka noho-noho á ia tire nei, mo haka anga pahe ngangata tikanga kore, o pahe ngangata urumanu, ko te tahi atu me'e ino, ai ha'riro'inga rake-rake, i to raua kona noho, i to raua anga haka-anga.

Tikanga ora o te nga poki tane, vahine e te nu'una'a tanga takora.

I rote matahiti nei, ko tapura e te lei ápí o runga o te haka moto ngapoki i rote hare hápí (septiembre o te 2011), mo haka tika te lei Nui-Nui o te Nga Hare Hápí (LGE) mo ata oho amúa i te hapa'o-hanga o te tikanga nga poki hare hápí e o te nga tanga takora. Te Rave'a ápí nei, he tano mo haka kore te anga rava haka noto te nga poki i rote hare hápí, o te ai máu te tika tano mo hapa'o ki te nga poki hare hápí ta'ato'a.

Te toto'vá tahanga, e te haka-anga tahanga ki te nga poki tane e vahine, he me'a anga pu'ai mo te Hare INDH. Ko takera á te oho'enga a múa o te horo ture mo haka kore te rava tiangi ki te nga repa mai te 14 matahiti a raro; te nga rarama nei, he haka takera ite rahi o te nga poki vahine mai te 14 matahiti a raro, ko haka ika á o te anga teki-tekinga hanga rahi mo raua. I te roa o te haka anga nga poki, te me' ra'e, he te ta'e íte e hía nga poki haka anga mai ena, mo íte, mo ange, pe hé te rahira o te nga poki haka ika ena. Te hakakore te nga haka anga tahanga te nga poki, he me'e ra'e o te anga o te Estado.

Te tahi rave'a rara era takora i runga i te rarama nui o te 2011, he me'e, pe hé, ko ai te ika mo haka puru ki te nga tanga, te me'a nui-nui hakaíte ki te nga hare Nui o te Estado, mo haka tano, mo haka noho te haka puru te nga tanga ápí, pe íra á mo haka noho i haka puru nga poki, mo tano iho te tikanga nga poki, ana ai he me'a ino rahi, he tano ro. Te oho'enga tano, he haka puru horo'u ki te nga tanga, ko 'oho á a runga á, ki te rahira o te 34,8% o te nga tanga i horo ture nui, ko haka puru á i rote hare Tape'a.

Ki te u'i'enga o te nga Hare hakanoho o te SENAME, te rarama nei o te nu'una'a rara te nga hare ta'ato'a, te nga honu'i i takera ai te kore'enga o te kona ririva mo noho te nga poki; he nga hare kore i te vai mo haka mate i te ahí ana ai ko vera te nga hare. Te tahi atu hape takora, he kore te rave'a e tahi mo haka hápí te nga nu'u haka puru i rote hare puru, ana ai, ina ka'i tano, o he eko tano mo te rahira tanga haka puru: 4 no, o te rahira 17 nga hare haka puru tanga, he nga poki, ina ka'i ai te rave'a mo hápí i roto, he hápí no ki te nu'u hanga no, taé ki te ta'ato'a.

He huru rahi o te me'a hanga mo'e tangata.

He me'a tika máu te tapura'inga o te Tire, ki te rongu o te Hare Tikanga Ora Tangata, a runga o te rahira o te anga-hanga mo'e tangata, i te ava'e ko Junio o te 2011. Te haka koni-anga o te Vi'e Honu'i o te Tikanga Ora Tangata, mo rarama tahi te A'O, mo runu tahi te nga lei haka tikanga, o rara tako'a te anga'inga ta'e tano, e te toto'vá tahanga ki te nga nu'u pohe ké, ki te ngangata e te tangata á, ki te ngavi'e e te nga vi'e á. Te tapura'inga móa nei he me'a ririva e tahi mo te Estado Tire, mo

hakaíte tahi ki to'ona nu'u ta'ato'a, te móa-hanga, mo te nga nu'u ké i rote raua tikanga ora tangata.

I rote matahiti, i rote henua ta'ato'a, ko hámata á te rave'a ké pahe: te haka terenga o te politika mo te ngangata ra'e-ra'e, vi'e he tangata, o te Hare Nui Honu'i Salud, i te haha'o te ui etahi: pehéa te nohonga-hanga o te nga nu'u mo'e á ki te hokorua o to'ona huru, i rote ui'enga tatakú tangata o te Aniva Tire (2012). I a Agosto o te matahiti nei, te Gobierno i haka oho ai ki te Hare Nui-Nui Haka-Anga Lei, e tahi pra'u mo anga lei, mo haka tano te nohonga ngangata ki te tangata á, peíra te ngavi'e ki te nga vi'e á, ana tu'u pahé lei máu o te henua. Ki oti, haka oho á te rua, te toru ia kupu mo haka anga pahe lei. Mo te hope'a te Hare Nui-Nui haka anga lei, te Senado i a Noviembre, ko tapura á raua hátia, ai ka haka oho rote rua Kona Hare Nui-Nui o te Diputados, mo haka rara e raua i roto, mo va'ai to raua hátia'inga, he me'a nui-nui nei ite oho'enga. Te nga me'a nei, he me'e rara riva-riva i te rarama nnei o te matahiti nei.

Ki te tikanga anga riva, o te kona e toru Nui-Nui o te Estado, he rarama tahi ananake, i to'u hora á, mo hapa'o te tikanga ora tangata, o te nga nu'u he pohe á ki to raua huru mo mo'e, mo noho a rurua. Te me'e nei hakatakera te oho'inga tano ki te mata o te ngangata Tire ta'ato'a, ki te mana'u o te ngangata ta'ato'a, i te nono'i'enga o te nga nu'u huru ké, mo haka tano te nga lei mo te terenga tano o te Aniva ta'ato'a, no atu te raua hanga ké, he tano mo te nohonga tano o te Democracia, e mo haka kore te ta'e tikanga tano mo ra nu'u ena.

No atu te me'e nei, ko noho a ta'e tano ena, pahe anga ino tiangi, ki te nu'u mana'u ké, ki te tahi nu'u ena, he noho no a te ta'e riva mo te nu'u ena huriá to raua hura tangata. Ko te matahiti nei, etahi vi'e i tiangi ki te mate, ko Cinthia Gonzalez Rodriguez, vi'e huri to'ona huru vi'e, o Calama i a Julio. Ko te tinga'i rahi ki a Sandi Iturra i Valparaíso, ia Junio takora, te tutu hare e há noho, o te nga nu'u huru ké o te nu'una'a piri Transgéneras, mo to raua huri te huru o Talca, i a Septiembre iho nei, he me'e pu'ai.

HE ÁHE'ENGA RAHI O TE TIKANGA ORA TANGATA O TE NU'UNA'A VA'E HÁU I TE NGA TÁU 1973-1990

Te Estado Tire democratia, he ture nui-nui ki te tikanga ora tangata, ana ai ko o'o a rote ta'e tano, te ta'e titika, e te haka ma-mate ngangata. O te Mó'u'enga, o te ná'enga, o te rehu'enga, ko te tahi atu me'e ena, haka ta'e ino-ino te taparahi ena o ra nga táu. He tano máu he oho a te ara tika e tahi mo angé-angé tahi te nga me'a ino; mo haka anga ki te nga Hare Nui horo ture, e te haka anga hai politika, mo haka ripo'u haka'ou te nga me'a ino-ino ena, ananake no me'a.

Ki te tikanga para'u'tía.

I a tire nei te ange máu o te me'a hakaterenga tika o te nga taparahi haka ma-mate ngangata

Kora iti, kora iti he hakatakera mai ena ki rahi te matahiti a múa. Te oho'enga ko haka tika á e te anga nui-nui he anga e te Umanga tu'u'ura o te Ariki Tire, mo tapa e hía te nga nu'u puru haka ngaro, e hía nga nu'u i tiangi ki te mate, e hía ngaika haka puru e haka taparahi o e te nu'u. Te rahira o horo ture 622 o te haka ngaro tangata, hakapuru hai tikanga lei kore, he haka'ino tangata o runga o te mana'u politika no, e o te 31.831 ngangata i horo ture o runga o te raua hakatano'enga pahe tangata haka ino e te lei kore, o to'ona raua haka puru tahanga e te to'ona raua haka totová tahanga. Te umanga nei ko anga á 18 ava'e, he hakatano ai 9.795 rave'a ápi o te nga nu'u haka puru tahanga, e te totová tahanga, e 30 rave'a haka'ou, o te nga nu'u hakangaro e haka ma-mate ai e te nu'una'a váe háu, he tu'u á ro te tatau tahi te rahira tangata, ki te 38.254. te nga Hare Nui-Nui, o te Hare Ariki, e o te Hare Nui Haka'anga lei, he me'a haka tika te tikanga para'u'tía tangata, e te tikanga-hanga lei, mo a'uha'u to raua haka ino'enga hai moni mo te mahingo topa heva, e mo hakatano riva-riva te terenga a múa o te politika nei ka oho ena.

Ki te ara tika mo te tangata a rote lei.

I rote nga ava'e ko Enero ki a Septiembre o te matahiti nei, te Piha Hare Haka'u'tu'a o te Hare Nui-Nui Haka Tika Lei, ko tapura á 12 ture horo o te nga totová tangata nei. He nga me' nei he ture horo ko rahi a te matahiti i te rara'inga. Te nga me'a haka'u'tu'a nei mea tika mo haka rave'a mo te tahi ture horo, pé to'u huru ana, pahe tikanga rave'a e tahi o runga o te nga ture rahi o te taparahi ino-ino e o te haka ma-mate ngangata rahi ena.

Te Hare Nui-Nui haka tano Lei Ko haka'íte á pénei é, i te hora rara o te nga ture haka'u'tu'a, he kí era te kí'inga pénei é: ko te taparahi ta'ato'a e anga ena i runga ki te ngangata, e'ko kore, e'ko rehu, e'ko ngaro, ka ai ko rahi á te matahiti e'ko kore, ka ai kona roa kona poto, e'ko kore, he noho no pahe tikanga hope'a o te nui-nui mo te A'o ato'a. He kí haka'ou te kí'enga he: ta'e móa'enga o te nga tikanga, he haka u'tu'a ki te Estado mo rara riva-riva et nga me'a ino-ino mo haka titika haka'ou. E te kí'inga ápi haka'ou he: te Estado he me'e hatura ki te nga rongó o te nga Hare Nui Haka Tikanga Lei o haho o te A'o, ina kai riva mo kimi te nga kupu a rote i to raua Lei, mo ta'e rongó te me'a nui o haho; he me'a o haho he tano ki te ta'ato'a tikanga ora tangata he Rongó Nui-Nui mo te A'o ato'a.

Ta'ato'a te nga ture haka'u'tu'a nei i rarama ai, he me'a ture nei ina ka'i titika tahi te nga mana'u ananake, he onga iti no ki te nu'u ta'e hanga mo ture te haka'u'tu'a perá. E rua no Honu'i o te hare Nui Haka'u'tu'a o te rahira e rima, he hanga raua mo

haka kore te u'tu'a'inga o te nga nu'u tiangi tangata, he mo hakarere no, te me'a ture nui-nui hai haka'u'tu'a kore tahanga no.

I rote matahiti 2011, te rua Piha hare o te Hare Nui Haka Tika Lei, no atu te kí'enga mo t'e haka kore te tikanga lei nei, ko hakarere á hai haka'u'tu'a kore ki te tangata tuhi era pahe ika ino-ino, hai kí'enga o te nohonga ora riva o te ngangata, he ra'e ki te haka ino nei, ko hakatere tahanga no i te ara hai a'uari'o mata, o mo noho no i roto i to'ona hare era, he háriro ia ki te ta'e haka u'tu'a.

Ki te hakatikanga anga o te Estado, he takera te ta'e ha'tía ki te nga mahingo o te nga ika ma-mate mo to'o te hakaki'o (moni) mai te fisco o te tiangi'angi to raua repa hare. He me'a tika te oho a múa i runga o te huri'enga tano mo haka tano e tahi no terenga-hanga, he mo hakatika e tahi no tikanga mo hakakio te nga ika ma-mate. Ki te mata o te hare INDH, te hapa'o'enga o te moni-rahi o te Estado, ta'e rave'a tika mo ta'e a'uha'u hai moni, o te nga taparahi i anga ai te nga va'e háu, e te nga tavini o te Estado takora.

Te haka tika te há'u'u ki te nga ika ma-mate mo vara'a te tikanga riva horo ture, he me'a titika mo te Estado ana oho a rote roa tano hapa'o tikanga ora tangata, a rote Hare Nui o te Tu'ura Honu'i, hapa'o te nohonga ora ngangea o Tire. Te rahira o te nga ture horo mataki mo rara te ino-ino'inga o te táu o te hakatere va'e Háu, he me'a tano mo haka maitaki te hakaterenga, hai ngangata mo rara te me'a rake-rake, hai moni mo ra anga, hai programa e tahi ápi mo hokorua te nga mahingo heva, ngaro te raua repa hare, ana horo te ture mo ra me'e.

Ana tikera tato'u, i rote táu nei, te nga Hare Nui-Nui hapa'o tikanga tangata, ina ka'i hátiá te kupu lei Amnistía, topa no á te horo ture o te hare Nui IDH o te matahiti 2006 o te rave'a

Almonacid, hakaunga ki te Hare Nui o te Estado mo hakakore tahi te kupu lei ena. Ina ka'i tikera te oho'inga tano, te me'a kupu, ina ka'i hakakore á, he tano ro mo anga haka'ou. I te me'a horo ture i oho apa riva te oho'enga o te rave'a o Luis Almonacid Arellano- kope tiangi ki te mate- i te mataki'inga haka'ou o te rave'a nei mo rara, mo kimi tahi te me'a hape. Ite 18 o Agosto o te matahiti nei, te Hare Nui horo ture, ko haka u'tu'a ki a Raúl Hernán Neveu Cortesi, mo haka puru i rote hare tape'a e rima matahiti o te haka timo ika ki ra kope mate era, he tuhi, he tiangi mate no.

He nga haka tikanga haka tika ika.

Mo hakatika te nga hape-hape nui-nui, he me'a nui mo te Estado i anga te taparahi rahi ena ki to raua ngangata. I te rave'a nei ko oho a múa iti, i te hakatano'inga te mana'u mo haka tika te oho'enga tahira. He me'a tikanga ra'e he: he tikanga tato'a máu, he haka a'uha'u ki te nga mahingo hove ika mate, haka ririva to raua hohonu

roro, he ripo'u'enga tahi, te haka tika'enga mo ta'e hape haka'ou o runga o te tikanga ora tangata.

Mai te ha'mata'inga o te rave'a democratia o te Estado Háu Tire, ko haka úhú á mo haka tika te hakakio'inga o runga o te nu'u haka taparahi e te Estado, hai politika mo te ngangata, a te roa o te haka tika tikanga mo te nu'una'a, hai hakakio moni, hai tika'inga hohonu. Te anga'enga nei o runga o te me'e ta'ato'a, he politika mo te nga me'e rahi hape tikanga ora tangata: he haka ma-mate ngangata (haka ngangaro tangata, e te ta'e horo te ture horo), he oranga nohonga tangata (exilio), te máu oranga hohonu tangata (torturas); ki te roa hakahoki te moni o te ta'e anga (exoneración) takora.

He rara'inga rarama o te matahiti nei, he hakatano'enga o runga o te hakahoki rave'a, koia ko te hakakio hai moni máu, i te ava'e, mo haka tano te taparahi'enga, hai oho'inga ki te Salud mo te mahingo o te nga ika ma-mate, e mo te hápí'enga o te mahingo ika mamate.

I te hakaterenga e i te va'ai'enga o te nga me'e rahi nei, he mau rima te hape o te nga nu'u ta'e mahingo o te nga nu'u mate máu, he to'o i te tara ava'e, te Hare Nui Hakatika Lei, te Contraloría, e i te Parlamento, he rarama ra te nga hape nei. Ki te hora hope'a puru te rarama nei o te matahiti nei, he tiaki te hoo-ro ture nei mo u'i he aha te hape ena, e koai te ha'ama'ore to'o moni ke.

Te rave'a hakakio nui-nui hohonu a rote roa hápí ki te ngangata, he me'e e tahi o te rarama

Nui o te matahiti 2011, he haka angé mai ki te Hare Nui o te Ariki, mo oho a múa i te hakapiri'enga o te me'a tikanga ora tangata pahe me'e hápí a rote nga hare hápí ta'ato'a o Tire, mai te nga hare ngapoki, ki te hare hápí tanga, ki te nga hare hápí nui-nui, peíra a a rote hare hápí o te o te Va'e Háu, o te Muto'i takora